

'Avarita' van Abraham Bloemaert (1626). Een oude vrouw telt haar geld bij kaarslicht.

© Collectie Nationale Bank van België.

Eenen geringen penning?

Het spaargedrag van plattelandsdienstboden in Vlaanderen tijdens de achttiende eeuw.

Thijs Lambrecht

Op een nieuwjaarsdag tijdens de jaren 1750 beklom de West-Vlaamse priester Antoon Hennequin het spreekgestoelte om zijn parochianen toe te spreken over het huwelijk.¹ Naast een reeks beschouwingen bestemd voor de gehuwde koppels, gaf Hennequin ook een duidelijke boodschap mee aan de jongeren in zijn parochie. Naar zijn mening waren de meeste jongeren onvoldoende financieel en materieel voorbereid op het huwelijksleven: *'Al en hebben ze maer eenen geringen penning by te leggen, al zyn ze slegt in kleederen en lynwaet, al en kan hun dagelyks hand-werk maer eenen kleynen loon voorts brengen; al voorzien ze dat ze voor de minsten stoot zullen moeten buygen, en tot gebrek komen, daer moet evenwel getrouwt zyn.'* Adolescenten die zonder de nodige voorbereiding in het huwelijksbootje stapten, riskeerden van *'twee weelden één armoede'* te maken.² Soortgelijke uitlatingen treft men frequent aan in moraliserende teksten. De geestelijke Jacob Claes drukte zijn misprijzen over het gebrek aan voorhuwelijks sparen bij jongeren op de volgende manier uit: *'Zy hangen hunnen geheele huer op den rug. Als zy dan komen te trouwen, in plaets dat zy dan een penningje zouden over hebben, moeten zy al haest kwaede koopmanschappen doen, bedelen of iets ergers.'*³ Niettegenstaande beide auteurs het thema op een haast karikaturale manier introduceren, bevatten hun opmerkingen wel een kern van waarheid. Op een indirecte manier verschaffen Hennequin en Claes inzicht in het verwachtingspatroon ten opzichte van ongehuwde jongeren. In pre-industrieel Europa was spaarzaamheid van jongeren niet alleen een morele plicht; het was in de eerste plaats een economische noodzaak.

Op het platteland werkten en woonden de meeste adolescenten uit armere sociale groepen voor kortere of langere perioden buitenshuis, vaak als dienstbode. Ze verlieten de ouderlijke woning tijdens de tienerjaren en leidden een zeer mobiel bestaan tot aan hun huwelijk. In de meeste landen besloeg deze periode zo'n tien tot vijftien jaar van hun leven. Deze loopbaan, gekenmerkt door een grote financiële afhankelijkheid, was essentieel om de volgende fase van de levenscyclus succesvol aan te vatten. Het huwelijkspatroon in Noordwest-Europa dicteerde dat jonge koppels een eigen stek betrokken en dus niet, zoals in Zuid-Europese regio's meer het geval was, bij hun ouders bleven inwonen. Om dit nieuwe huishouden te kunnen financieren, dienden ze over voldoende middelen te beschikken. Bij het huwelijk brachten jonge mannen en vrouwen hun kapitaal en ervaring samen. Door een tijdlang te werken als dienstbode kon alvast een bijdrage geleverd worden tot deze middelen.⁴ Dienstboden op het platteland onderscheidden zich van het dienstpersoneel dat men aantreft in de steden. Op het platteland was het een typisch overgangsberoep; het was een tijdelijke betrekking met het doel praktische werkervaring te verwerven en financiële middelen op te bouwen. Hoewel vele jongeren met een gelijkaardig

1 Afkortingen gebruikt in dit artikel: ARA (Algemeen Rijksarchief), RAB (Rijksarchief Brugge), RAG (Rijksarchief Gent) en RAK (Rijksarchief Kortrijk). Bij de omrekening van de rekenmunten moet men rekening houden met volgende verhoudingen: 12 pond parisis = 1 pond groten Vlaams = 6 gulden. De vermelding 8-19-8 E dient gelezen te worden als 8 pond 19 schellingen 8 denieren.

2 A. Hennequin, *Nieuwjaergiften ofte sermoenen op Nieuwjaerdag* (Gent 1763) 335-336. Over dit type preken zie H. Storme, *Zedenlessen in geschenkenverpakking. Opmerkelijke nieuwjaarspreken uit de zeventiende en de achttiende eeuw*, *Trajecta*, 2 (1993) 204-227.

3 J. Claes, *De wel-meynende boere-dogter oft hoe een dogter ten platten lande zig moet voegen* (Leuven 1802) 16. De werken van Claes waren, getuige de vele herdrukken, enorm populair. Zie L. Goovaerts, *Ecrivains*,

doel een dienstbetrekking zochten in de stad, stelt men vast dat de meeste dienstboden daar ouder waren en meer mogelijkheden hadden om een langere carrière uit te bouwen.

Tientallen studies werden gewijd aan de leefwereld en levensomstandigheden van dienstboden in het verleden. De meeste auteurs gaan voorbij aan de vorm en intensiteit van het spaargedrag dat deze groep kenmerkte. Het empirisch materiaal dat tot op heden door historici werd verzameld om het spaargedrag en –vermogen van dienstboden te illustreren, is dun gezaaid.⁵ In deze bijdrage wordt dieper ingegaan op het spaargedrag van plattelandsdienstboden in Vlaanderen tijdens de achttiende eeuw. Zowel de mogelijkheden tot sparen, het spaargedrag zelf en de bredere sociale en economische context van dit accumulatieproces worden belicht. Dit artikel probeert een stukje sociale en economische geschiedenis te reconstrueren dat tot nu toe onderbelicht bleef. Tevens wil ik met dit artikel een breder referentiekader scheppen voor lokaal historisch onderzoek. In de archieven van parochies en gemeenten zijn relatief weinig directe bronnen te vinden over dienstpersioneel. Het materiaal dat boven water komt, is meestal zeer fragmentair en vindt zelden de weg naar publicaties. Om de sociale geschiedenis van deze verdwenen beroepsgroep te schrijven is er nood aan meer informatie. Heemkundigen kunnen tot deze geschiedenis een belangrijke bijdrage leveren. Pas wanneer de informatie uit vele lokale studies kan gebundeld worden zullen we ten volle begrijpen wat het dienstbodeschap betekende voor de bevolking in het verleden.

Eén van de redenen waarom zo weinig onderzoek werd verricht naar het spaargedrag van dienstboden vóór de negentiende eeuw betreft de beschikbaarheid van geschikt bronnenmateriaal. In de traditionele bronnen die gebruikt worden voor vermogensonderzoek (belastinglijsten) komen dienstboden nauwelijks voor. Bovendien hebben dienstboden zelf weinig documenten nagelaten. Het dagboekje van de knecht Pieter-Jacobus Verkindere uit de achttiende eeuw mag als een curiosum worden beschouwd.⁶ Wat het dagboekje zo uniek maakt, is het feit dat deze knecht in staat was om een deel van zijn ervaringen neer te pennen. De meeste dienstboden werden gerekruteerd uit de lagere sociale plattelandsgroepen en hadden geen of onvoldoende onderwijs genoten om te kunnen schrijven. Bij de aanvang van de negentiende eeuw konden respectievelijk slechts 31 en 23 procent van mannelijke en vrouwelijke West-Vlaamse plattelandsdienstboden schrijven.⁷ Op een landbouwbedrijf in Herzele kon slechts één van de 62 dienstboden die daar tussen 1725 en 1755 werkten een handtekening plaatsen onder de afrekening met de boer. De rest tekende met een kruisje.⁸ Dit betekent echter niet dat de leefwereld van dienstboden aan het oog van de onderzoeker onttrokken blijft. In dit artikel worden een aantal resultaten gepresenteerd gebaseerd op bronnen die men in lokale archieven kan aantreffen.

In het eerste deel van het artikel wordt de monetaire realiteit van de plattelands-samenleving geschetst. Daarna worden de kenmerken van het dienstbodeschap op het platteland behandeld. In het onderdeel lonen en belonen wordt het specifieke karakter van de vergoedingen van dienstboden besproken. Tenslotte wordt de blik gericht op het spaargedrag van dienstboden: hoeveel en onder welke vorm werd er nu effectief gespaard?

Geldbezit en –gebruik op het platteland

Dienstboden accumuleerden hun spaargelden in een financiële en monetaire context die eigen was aan de pre-industriële samenleving. Om beter te begrijpen met welke mogelijkheden en beperkingen ze geconfronteerd werden om hun spreekwoordelijke spaarpot te vullen moet deze monetaire realiteit kort

artistes et savants de l'ordre de Prémonté. Dictionnaire bio-bibliographique (Brussel 1899) vol. 1, 120-123.

- 4 Voor de contouren van dit West-Europees huwelijkspatroon en de rol van dienstboden hierin zie J. Hajnal, 'Two kinds of preindustrial household formation system', *Population and development review* 8 (1982) 449-494.
- 5 Voor Engeland werd onderzoek verricht naar dit aspect van het dienstbodebestaan door A. Kussmaul, *Servants in husbandry in early modern England* (Cambridge 1981) 38-39; 81-82 en J. Whittle, 'Servants in rural England, c. 1450-1650: hired work as a means of accumulating wealth and skills before marriage', in: M. Agren en A.L. Erickson (red.), *The marital economy in Scandinavia and Britain, 1400-1900* (Ashgate 2005) 89-110. Voor Nederland zie J. Schellekens, 'Determinants of marriage patterns among farmers and agricultural laborers in two eighteenth-century Dutch villages', *Journal of family history*, 16 (1991) 148-150. Voor Vlaanderen zie T. Lambrecht, 'Slave to the wage? Het dienstpersioneel op het platteland in Vlaanderen (16de-18de eeuw)', *Oost-Vlaamse zanten*, 71 (2001) 32-48 en V. Delahaye, 'T is altijd beter wat te lang vertoeft, als wat te vroeg begonst. Het voorhuwelijkssparen van dienstboden binnen het Brugse Vrije in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006) 54-77.
- 6 Het werd op het einde van de negentiende eeuw uitgegeven door Guido Gezelle. Zie G. Gezelle, 'Het dagboekken van de boerenknecht Pieter-Jacobus Verkindere, 1699-1772', *Biekorf*, 9 (1898) 376-382.
- 7 I. Cottens, *Alfabetisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1780-1870* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1980) 105 en 108.
- 8 M. Bovyn, 'Het handboek van Joannes Moens (Herzele, 1725-1755)', *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring*, 18 (1969-1971) 56.

geschetst worden. Vanuit een hedendaags standpunt was het monetaire systeem complex. In het dagelijkse geldverkeer maakte men gebruik van verschillende gouden, zilveren en koperen munten, de zogenaamde betaalmunten. De waarde ervan werd niet alleen bepaald door de officiële koers vastgesteld door de overheid, maar ook door de kwaliteit van het muntstuk en de waardeverhouding tussen de edelmetalen. Er werd betaald met munten, maar gerekend in fictieve monetaire eenheden, de zogenaamde rekenmunten zoals de gulden of het pond Vlaams. Dat waren theoretische constructies die het geldverkeer kanaliseerden.⁹ De monetaire realiteit van deze periode werd bovendien ook gekenmerkt door een gebrek aan contant geld. Meerdere factoren bepaalden hoeveel geld er beschikbaar was in een regio (de muntslag, de export/import van munten door handelsrelaties, de slijtage enzovoort).¹⁰ Monetaire historici hebben in dit verband gewezen op het verschil tussen monetarisatie en monetisatie.¹¹ Sinds de middeleeuwen was er een hoge monetarisatie in het economisch verkeer. De prijs van goederen en diensten werd in een uniforme monetaire equivalent uitgedrukt. Geld was met andere woorden het rekenmiddel, maar niet noodzakelijk het ruilmiddel. De mate waarin cash geld werd gebruikt om goederen en diensten aan te verhandelen duidt men aan met monetisatiegraad.

Het reconstrueren van de beschikbaarheid en toegang tot geld op het platteland is geen eenvoudige opgave. Monetaire historici zijn het nog steeds niet eens over hoeveel geld er nu effectief in de Oostenrijkse Nederlanden circuleerde.¹² Om een beeld te krijgen van het geldbezit op het platteland kunnen staten van goed ingeschakeld worden. Bij de opgave van de activa of baten van het sterfhuis werden ook de 'contante penninghen' vermeld. Onderzoek naar het geldbezit op het platteland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw toont aan dat het aantal huishoudens dat over geld beschikte gevoelig toenam tijdens deze periode. In de tweede helft van de zeventiende eeuw beschikte nooit meer dan een op drie huishoudens over contant geld. Dit aandeel steeg tijdens de eerste decennia van de achttiende eeuw. Een echte kentering tekende zich pas af na 1750. Vanaf dat moment had de meerderheid van de huishoudens contant geld in het laatje.¹³ Deze ontwikkeling kan gedeeltelijk verklaard worden door de actieve muntpolitiek die door de centrale overheid werd ingezet na het einde van de Oostenrijkse Successieoorlog.¹⁴ Opvallende verschillen tekenen zich af tussen stad en platteland. In de steden lag het aantal huishoudens met contant geld gevoelig hoger dan op het platteland.¹⁵ De waarde van het geldbezit was in de meeste gevallen beperkt. Onderzoek voor het Land van Aalst heeft aangetoond dat de mediaanwaarde schommelde tussen 24 en 26 gulden tijdens de achttiende eeuw.¹⁶ Dit stemde overeen met de tegenwaarde van 40 tot 45 daglonen van een plattelandarbeider. Op het platteland was er toen dus zeker geld aanwezig, maar lang niet alle huishoudens beschikten over grote geldvoorraden. Bovendien moet men ook rekening houden met seizoensgebonden schommelingen in het geldbezit. Op het platteland was er bijvoorbeeld kort na de oogst vrij veel geld beschikbaar.¹⁷ Met het geld werd spaarzaam omgesprongen in het dagdagelijks economisch verkeer. Men kan zelfs stellen dat men het gebruik van geld zoveel mogelijk vermeed. Om niet onnodig de schaarse geldreserves uit te putten werden betalingen vaak uitgesteld en probeerde men rekeningen te vereffenen door de wederzijdse levering van goederen en diensten. Vooral bij de betaling van arbeid springen deze geldbesparende technieken in het oog. Plattelandarbeiders bijvoorbeeld kregen slechts een beperkt deel van hun loon uitbetaald in cash. Op de hoeve Ter Hoyen in Markegem werd slechts 1,2 procent van het loon uitbetaald in contant geld tussen 1754 en 1778. De arbeiders op deze hoeve werden hoofdzakelijk betaald met ploeg- en transportdiensten van hun werk-

9 Het verschil tussen rekenmunt en betaalmunt werd eerder uitgelegd in de inleiding van dit tijdschrift.

10 Voor een goede inleiding op de geldgeschiedenis zie E. Aerts, 'De economische geschiedenis van het geld tijdens het Ancien Régime', *Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Sigillografie*, 140 (1994) 43-69.

11 M. Morineau, 'Monnaie, monnayage, monétisation et monétarisation', *Etudes et Documents*, 2 (1990) 395-406.

12 D. Haenecaert, 'The monetary situation in the Austrian Netherlands', in: E. Van Cauwenberghen en F. Irsigler (red.), *Minting, monetary circulation and exchange rates* (Trier 1984) 181-199.

13 T. Lambrecht, *Krediet en de Vlaamse rurale economie tijdens de achttiende eeuw* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent 2007) 93-101.

14 Over de muntpolitiek en de realisaties zie V. Janssens, *Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden* (Brussel 1957).

15 B. Willems, *Leven op de pof. Krediet bij de Antwerpse middenstand in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2009) 97-99.

16 H. Van Isterdael, 'Financiële en fiscale factoren als basis voor machtsposities in plattelandsgemeenschappen', in: *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden (12de-19de eeuw)* (Brussel 1988) 253-254.

17 ARA, *Secretarie van State en Oorlog*, nr. 1944: Rapport over de economische toestand in de kasselrij Veurne, 1736.

gever. Bij loonbetalingen was de monetisatiegraad, de mate waarin cash geld werd gebruikt, zeer laag.¹⁸ Bij andere uitgaven merken we dan weer net een omgekeerd fenomeen. De betaling van belastingen en pachten geschiedde tijdens de achttiende eeuw in toenemende mate in klinkende munt.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw beschikte nooit meer dan een op drie huishoudens over contant geld.

Dienstponeel in landelijk Vlaanderen

Op het einde van de achttiende eeuw was 10,6 procent van de totale platte-landsbevolking dienstbode in Oost-Vlaanderen. In West-Vlaanderen lag dat met circa 14 procent iets hoger. Achter deze provinciale gemiddelden gaan echter uitgesproken regionale verschillen schuil. In het arrondissement Aalst tellen we nauwelijks 6,9 procent dienstboden in 1796. Tijdens hetzelfde jaar kwamen in het arrondissement Diksmuide maar liefst 21,3 procent dienstboden voor.¹⁹ De regionale verschillen zijn het directe gevolg van de sociaaleconomische structuren die men in deze regio's aantreft. Het aandeel dienstboden in een bepaalde regio kan verklaard worden door de agrarische kenmerken. In gebieden met veel grote bedrijven (groter dan 40-50 hectare) treft men algemeen meer dienstboden aan dan in regio's gedomineerd door kleinschalige familiebedrijven van kleiner dan 5 hectare. Op grote bedrijven schoot de arbeid van de familieleden tekort om alle taken te kunnen uitvoeren. Deze bedrijven zagen zich dus verplicht om bijkomende arbeidskrachten aan te werven. In regio's met hoofdzakelijk kleine bedrijven was er veel minder vraag naar betaalde arbeid. Naast de bedrijfsstructuren speelde ook de aard van de bedrijfsvoering een belangrijke rol. In regio's gespecialiseerd in veeteelt en zuivelbereiding waren er meer dienstboden door de specifieke arbeidsvraag. In tegenstelling tot akkerbouwgebieden waren de activiteiten verbonden aan veeteelt en zuivelbereiding minder seizoensgebonden. In akkerbouwgebieden werden niet alleen minder dienstboden tewerkgesteld, ze werden ook voor kortere termijnen gerekruteerd (van begin mei tot begin oktober). De regionale agrarische structuren oefenden ook een invloed uit op de geslachtsverhouding in de dienstbodenpopulatie. In regio's met een overwicht aan akkerbouw treft men doorgaans meer mannen aan dan vrouwen. Het evenwicht werd enigszins hersteld in gebieden waar veeteelt en vooral zuivelbereiding een belangrijke economische rol speelden. Wijzigingen in de agrarische structuur van een regio konden op langere termijn leiden tot een toename of afname van het aantal dienstboden.

Daarnaast waren lange-termijnwijzigingen in het dienstbodebestand het gevolg van de bevolkingsevolutie en de voedselprijzen. In periodes van bevolkingachteruitgang opteerden veel boeren ervoor om zich van voldoende arbeid te verzekeren en werden personeelsleden voor langere termijnen aan het bedrijf gebonden. Een stijging van de bevolking - en dus van het arbeidsaanbod - bracht dan weer een verschuiving van vast dienstponeel naar losse arbeidskrachten (dagloners) met zich mee. Voedselprijzen oefenden eveneens een invloed uit op de vraag naar dienstponeel. Zoals later in deze bijdrage zal blijken was voedsel de grootste kost voor een werkgever. Tijdens periodes van stijgende voedselprijzen probeerden boeren te besparen op deze kosten door minder dienstboden aan te werven. Men gaf dan de voorkeur aan arbeiders

18 T. Lambrecht, 'Reciprocal exchange, credit and cash: agricultural labour markets and local economies in the southern Low Countries during the eighteenth century', *Continuity and change*, 18 (2003) 242-248. Op landbouwbedrijven waar geen onderlinge ruil van goederen en diensten was, was de monetisatiegraad van loonbetalingen aanzienlijk hoger.

19 L. Jaspers en C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime* (Gent 1985) 131; C. Gyssels en L. Van der Straeten, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen (1796-1815)* (Gent 1986) 146-147.

Domestieken 1717	
Betaelt een geilia van rekenen in voedsel over een jaar dienst hiere als eerste maerte dit van mijn 1716 tot mijn 1717 met haeren godts penningken en oist hermette daer in begrepen volgens den glemen boeke	11 11
Betaelt aenden son van jaer oostherlynd in voedsel 22 daeg dienst hiere als goij waer te volgen den glemen boeke	0 6
Betaelt aen pieter doore in voedsel over een jaar dienst hiere als perdeken dit dit van mijn 1716 tot mijn 1717 met sijn godts penningken en oist gelt daer in begrepen volgens den glemen boeke	15 1
Betaelt aenden son van pieter Stemard in voedsel over 2 maanden dienst hiere als goij waer te volgen den glemen hant boeke	1 1
Betaelt aen een jongen van rijde in voedsel over 22 daeg den goij waer te volgen den glemen boeke	27 19
Betaelt aen pieter vander voerde in voedsel over sijn jongen 45 daeg den goij waer te volgen den glemen boeke	0 7
	0 8
	28 15

die werden betaald per dag. Het aantal dienstboden dat men aantreft in een bepaalde regio werd dus bepaald door een complex samenspel van agrarische structuren, bevolkingsevoluties en voedselprijzen.²⁰

Het dienstbodenbestaan zelf werd gekenmerkt door een grote mobiliteit. Knechten en meiden wisselden frequent van werkgever. Op het platteland rond Brugge bleven de meeste dienstboden slechts twee jaar bij dezelfde werkgever tijdens de achttiende eeuw.²¹ Werkgevers beloonden de meeste dienstboden na hun eerste jaar met een loonsverhoging, maar daarna stagneerde het loon als ze bij dezelfde werkgever bleven. Om de loonkost te beperken werd in de meeste gevallen slechts één loonsverhoging toegekend.²² Dit heeft er waarschijnlijk toe geleid dat vele dienstboden na twee jaar op zoek gingen naar een werkgever die een hoger loon wilde bieden. Geografisch was de mobiliteit echter beperkt.²³ De meeste dienstboden werkten relatief dicht bij de ouderlijke woning. De notities van Pieter-Jacobus Verkinderen illustreren deze typische dienstbodenmobiliteit.²⁴

- 20 Kussmaul, *Servants*, 97-119; M. Mitterauer, 'Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy', in: R. L. Rudolph (red.), *The European peasant family and society. Historical studies* (Liverpool 1995) 26-48.
- 21 V. Delahaye, *Het dienstpersoneel in het Brugse Vrije (1710-1815). Rurale arbeidsorganisatie en regionale diversiteit in een scharnierperiode* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 2005) 72-73.
- 22 T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw* (Gent 2002) 157.
- 23 A. Kussmaul, 'The ambiguous mobility of farm servants', *Economic history review*, 24 (1981) 222-235.
- 24 Gezelle, 'Het dagboekken', 381-382. Verkinderen noteerde enkel de naam en woonplaats van zijn werkgever. Over zijn loon zijn er geen gegevens bekend.

Beroepsloopbaan van boerenknecht Pieter-Jacobus Verkindere, 1753-1772.

Nr.	Leeftijd	Jaar	Werkgever	Plaats
1	19	1753	Ignatius Vande Castele	Geluwe
2	20	1754	Claude Fremault	Geluwe
3	21	1755	Claude Fremault	Geluwe
4	22	1756	Joseph Nollet	Geluwe
5	23	1757	Joannes Roux	Geluwe
6	24	1758	Joannes Roux	Geluwe
7	25	1759	Charles-Louis Six	Houtem
8	26	1760	Charles-Louis Six	Houtem
9	27	1761	Pierre Vandelanotte	Komen
10	28	1762	Charles-Louis Six	Houtem
11	29	1763	Guillaume Duhem	Houtem
12	30	1764	Jean-Baptiste Lecomte	Komen
13	31	1765	Jean-Baptiste Lecomte	Komen
14	32	1766	Pierre-Antoine Lesaffre	Komen
15	33	1767	Jean-Baptiste Breyll	Komen
16	34	1768	Alexis Delbeke	Komen
17	35	1769	Adriaen Lesaffre	Komen
18	36	1770	Adriaen Lesaffre	Komen
19	37	1771	Adriaen Lesaffre	Komen
20	38	1772	Charles-Louis Lesaffre	Wervik

Op negentienjarige leeftijd trok Verkindere de deur van de ouderlijke woning achter zich dicht en begon hij te werken als dienstknecht. Hij noteerde de naam van zijn werkgever en plaats van tewerkstelling systematisch in zijn dagboekje tot 1772. Zoals uit de tabel blijkt, bleef Verkindere in de meeste gevallen slechts één à twee jaar bij dezelfde werkgever. Tijdens een periode van twintig jaar werkte hij bij dertien verschillende boeren. Vanuit ruimtelijk standpunt was zijn mobiliteit echter beperkt. Hij werkte slechts in vier verschillende gemeenten die allen aan elkaar grensden.

Pieter Jacobus Verkindere was een uitzondering wat de duur van zijn dienstbodeschap betreft. Hij werkte minstens twintig jaar als knecht en op 38-jarige leeftijd was hij nog steeds ongehuwd en aan de slag als dienstbode. De gemiddelde leeftijd van dienstboden in Vlaanderen lag heel wat lager. Op het West-Vlaamse platteland bedroeg de gemiddelde leeftijd 26 jaar voor knechten en 24,4 jaar voor meiden. De meeste dienstboden treft men aan in de leeftijds-groepen van 15 tot 29 jaar.²⁵ Afhankelijk van de regio en periode was een kwart tot een derde van alle jongeren uit deze leeftijdsgroepen dienstbode. Op het eerste gezicht lijkt dat aantal in Vlaanderen relatief laag, maar binnen de groep ongehuwde jongeren was het een van de meest voorkomende beroepsactiviteiten. Dienstboden op het achttiende-eeuwse platteland waren dus jong, ongehuwd en mobiel. Om die reden waren ze ook gegeerd op de arbeidsmarkt en ervoeren de meesten geen problemen om een werkgever te vinden.

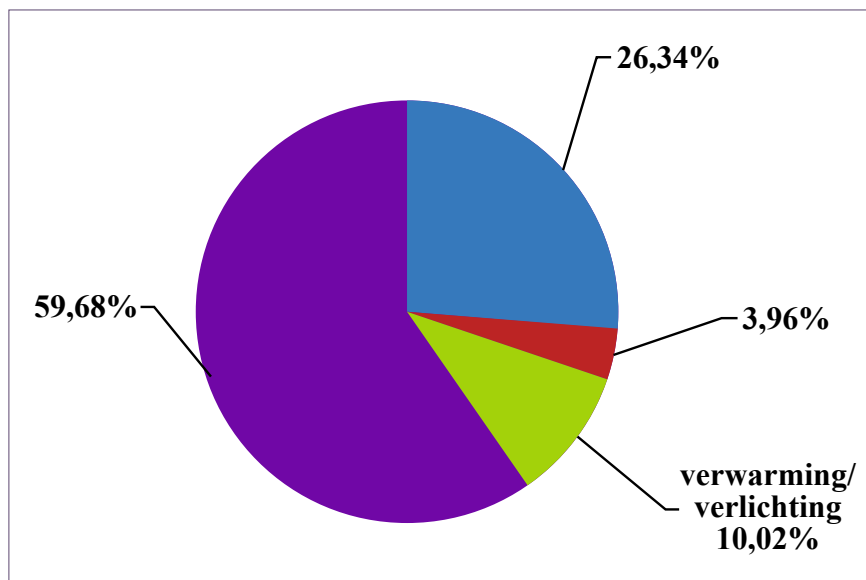
25 Gyssels en Van der Straeten, *Bevolking*, 154.

Lonen en belonen

Het dienstbodeschap liet toe de beschikbare arbeid in de plattelandssamenleving meer efficiënt te verdelen. Concreet kwam dit neer op een verschuiving van arbeidskrachten uit huishoudens waar er teveel voeten onder tafel staken naar huishoudens waar er handen tekort waren. Het overschot aan arbeidskrachten op kleine bedrijfjes werd dus verplaatst naar grote landbouwbedrijven. Dienstboden werden vanzelfsprekend vergoed voor de arbeid die ze verrichtten. De vergoeding voor die arbeid verschilde sterk naargelang het geslacht van de dienstbode, de vaardigheden, de leeftijd en het landbouwbedrijf waarop

men tewerkgesteld was. Op elk landbouwbedrijf golden andere normen voor de vergoeding van dienstponeel, maar de aard van de verloning was vrij uniek. In tegenstelling tot de meeste landarbeiders ontvingen ze geen prestatie- of dagloon. Dienstboden woonden bij hun werkgever en werden ter plaatse ook gevoed en gehuisvest. Bij de berekening van de totale vergoeding van dienstponeel moet rekening worden gehouden met de kostprijs van deze betalingen in natura.²⁶ Het volledige pakket aan vergoedingen waarvan een dienstbode kon genieten bestond immers uit voeding, werkkledij, verwarming, verlichting en contant geld. De verhouding tussen deze componenten van het loon varieerden sterk naargelang de leeftijd, het geslacht en de vaardigheden. Sommige jonge onervaren dienstboden bijvoorbeeld kregen enkel kost, inwoon en kledij, maar geen contant geld.

De samenstelling van het remuneratiepakket van een dienstbode, en dus ook de totale kostprijs van een dienstbode voor de werkgever, kan in detail gereconstrueerd worden aan de hand van de uitzonderlijk gedetailleerde berekeningen van de Oost-Vlaamse agronoom Joseph-François de Lichtervelde (1772-1840). In 1815 publiceerde hij zijn (veelgeprezen) overzicht van de rurale economie in het toenmalige Scheldedepartement.²⁷ Dit agronomisch werk bevat een gedetailleerd overzicht van de inkomsten en uitgaven van een middelgrote boerderij van ongeveer twintig hectare. Op dit bedrijf waren vijf dienstboden tewerkgesteld. Onder hen tellen we een paardenknecht, een handknecht, twee meiden en een koewachter aan.²⁸ Op basis van de gegevens verzameld door de Lichtervelde is het mogelijk na te gaan hoe de vergoeding van dienstboden was samengesteld.

Samenstelling van de vergoeding voor dienstponeel op het Vlaamse platteland, circa 1815.

Voor de werkgever bestond de grootste kost van een dienstbode uit voedsel dat ongeveer 60 procent van de totale vergoeding innam. Het wekt dan ook geen verwondering dat zowel werkgevers als dienstboden aan dit onderdeel van de vergoeding veel belang hechtten. Een anonieme auteur waarschuwde werkgevers voor de gevolgen van het aanbieden van bedorven of minderwaardig voedsel.²⁹ Om dienstboden tevreden te houden, was het belangrijk om hen van voldoende voedsel te verzekeren.³⁰ Zelfs vanop de preekstoel werd werkgevers op het hart gedrukt dat ze hun personeel 'redelijke montkosten' moesten

26 E. Scholliers, 'Remuneratiemodellen bij loontrekkenden', in: H. Coppejans-Desmedt (red.), *Economische geschiedenis van België: behandeling van de bronnen en problematiek* (Brussel 1973) 49-50 en D. Woodward, 'The means of payment and hours of work in early modern England', in: C.S. Leonard en B.N. Mironov (red.), *Hours of work and means of payment: the evolution of conventions in pre-industrial Europe* (Milan 1994) 15-18.

27 J.-F. de Lichtervelde, *Mémoire sur les fonds ruraux du département de l'Escaut* (Gent 1815) 67-87.

28 Het takenpakket van deze verschillende personeelsleden werd in detail toegelicht. Zie de Lichtervelde, *Mémoire*, 68.

29 *Onderwys der werklieden, arme, landslieden en dienstboden* (Brugge 1794) 5-6.

30 L. Rose, *Le bon fermier ou l'ami des laboureurs* (Rijssel 1767) 100.

voorschotelen.³¹ Dienstboden onvoldoende of te weinig voeden, getuigde volgens een andere predikant van een *'barbaers gemoed'*.³² Voedsel was niet alleen noodzakelijk voor het levensonderhoud, maar leverde ook de nodige calorieën om zware arbeid te verrichten. De stijging van de voedselprijzen tijdens de achttiende eeuw impliceerde dat de kosten voor het levensonderhoud voor dienstboden toenamen. Werkgevers probeerden hierop te besparen door hun dienstpersoneel goedkopere alternatieven aan te bieden. Roggebrood bijvoorbeeld werd geleidelijk vervangen door aardappelen.³³ De Lichtervelde meldt dat boeren die hun dienstboden water in plaats van karnemelk probeerden voor te schotelen problemen ondervonden om personeel te vinden.³⁴ Hoewel dienstboden gevoed werden op kosten van de werkgever, stelde men duidelijk grenzen. Niet alle voedsel werd gratis verstrekt. Op het bedrijf Ter Hoyen in Markegem bijvoorbeeld kregen de dienstboden bier, maar jenever en thee moesten ze uit hun eigen zak betalen. Roggebrood behoorde tot het standaarddieet, maar voor tarwebrood - dat duurder was en bepaalde medicinale eigenschappen werd toegedicht - moest eveneens betaald worden.³⁵ Gezien de hoge relatieve kostprijs in het remuneratiepakket van dienstboden is het logisch dat dit zowel voor werkgevers als werknemers een gevoelig thema was. Samen met de kosten voor verwarming en verlichting omvatte de dagelijkse voeding 70 procent van de totale kosten van een dienstbode. De meeste ouders waren wellicht zeer tevreden als hun kinderen het ouderlijke nest verlieten om als knecht of meid aan de slag te gaan. Zeker als er te weinig werk was op de hoeve van de ouders was het dienstbodeschap een manier om de uitgaven voor adolescenten te beperken. Het vertrek van de kinderen reduceerde meteen ook de voedseluitgaven in de kleine boerenhuishoudens.

Op het bedrijf geanalyseerd door de Lichtervelde kregen dienstboden ook kledij als onderdeel van hun vergoeding. In de meeste gevallen betrof het werkkledij. Op andere bedrijven golden andere gewoonten. Op het landbouwbedrijf van Jacobus De Decker in Lembeke kreeg het personeel minder afgewerkte kledij, maar wel aanzienlijke hoeveelheden lijnwaad.³⁶ Gerard De Wulf gaf, blijkens de arbeidscontracten die hij in zijn handboek noteerde, vrijwel nooit textiel of kledij aan zijn personeel.³⁷ De mate waarin een werkgever deels betaalde in textiel of kledij hing waarschijnlijk nauw samen met het productieprofiel van zijn bedrijf. Bedrijven waar textiel werd geweven, waren eerder geneigd een deel van het loon onder de vorm van textiel uit te betalen dan bedrijven waar dit niet het geval was. Door een deel van de huishoudelijke textielproductie te reserveren voor loonbetalingen in natura kon men ook de schaarse geldreserves ontzien. In de berekeningen van de Lichtervelde waren de vergoedingen in natura beperkt tot kledij. Uit andere bronnen blijkt echter dat deze vergoedingen meer

- 31 RAB, *Kerkarchief Bulskamp*, nr. 2: Preken van de pastoor van Reningelst (eerste helft achttiende eeuw), 39.
- 32 I.A. De Vloo, *Sermoenen* (Brugge 1788) vol. 2, 86.
- 33 Beschreven in P.-J. Van Bavegem, *Prijshandeling over de ontaarding der aardappelen* (Dordrecht 1782) 28-29. Hoewel uitgegeven in Nederland beschreef de auteur Vlaamse toestanden.
- 34 de Lichtervelde, *Mémoire*, 70.
- 35 Lambrecht, 'Slave', 18; Lambrecht, *Een grote hoeve*, 160.

- 36 RAG, *Oud archief Lembeke*, nr. 292: Handboek van Jacobus De Decker (18de eeuw). De meeste dienstboden kregen elf of twaalf el gebleekt en vijf of zes el onbewerkt lijnwaad.
- 37 RAG, *Algemeen Familiefonds*, nr. 2314: Handboek van Gerard De Wulf (18de eeuw).

Vergoedingen in natura voor dienstboden in Lembeke, 1786-1800 (%)

	mannen (n = 34)	vrouwen (n = 9)
voor dienstboden		
Linnen	95	100
Kledij	26	89
Schoeisel	12	78
Kousen	6	56
Onderwijs	6	0
voor ouders van dienstboden		
Voedsel	15	22
Grond	12	11
Steenkool	3	11
Transport	6	0

divers waren dan het werk van deze agronoom liet uitschijnen. Een anonieme boer uit het Oost-Vlaamse Lembeke noteerde in detail de verschillende vergoedingen in natura die werden toegekend aan zijn dienstpersoneel (zie tabel 2).³⁸

Op het landbouwbedrijf te Lembeke ontvingen de meeste dienstboden kledij en textiel. Daarnaast voorzag het contract ook in kousen en schoeisel. Jonge dienstboden mochten van deze werkgever één à twee maanden per jaar op zijn kosten basisonderwijs genieten.³⁹ Er is een opvallend verschil tussen knechten en meiden wat betreft de vergoedingen in natura. Vrouwelijke dienstboden ontvingen meer frequent textiel, kledij en schoeisel dan mannen. Op een hoeve geëxploiteerd door de Brugse Duinenabdij te Oostkamp treffen we een gelijkaardig patroon aan. Vrouwelijke dienstboden kregen gemiddeld 7,4 el linnen bovenop hun loon, terwijl hun mannelijke collega's gemiddeld slechts 4,8 el linnen kregen als vergoeding in natura.⁴⁰ Deze verschillen kunnen wijzen op andere consumptieverlangens (of –noden) of accumulatiestrategieën. Blijkbaar vonden meiden het nodig om over een grotere voorraad textiel en kledij te beschikken dan hun mannelijke collega's. Wellicht kan dit verschillend patroon verklaard worden door het feit dat textiel en kledij deel uitmaakten van de bruidsschat. Dit wordt ook weerspiegeld in het specifieke consumptiepatroon van mannelijke en vrouwelijke dienstboden (zie verder).

Bij het onderhandelen van een arbeidscontract werden de ouders ook direct of indirect betrokken. Sommige voordelen in natura die werden opgenomen in de arbeidscontracten uit Lembeke waren bestemd voor de ouders. In de meeste gevallen betrof het voedsel dat door de werkgever aan de ouders van de dienstboden werd bezorgd in de vorm van rogge of aardappelen. Onder "grond" dient men het tijdelijke recht te verstaan om aardappelen te telen op kleine stukken akkerland die toebehoorden aan de werkgever. Soms voorzag het arbeidscontract ook in de levering van steenkool of het gratis gebruik van paard en kar.⁴¹

Het loon dat aan dienstboden werd uitbetaald, bedroeg slechts 25 tot 30 procent van de totale vergoeding. Men kan dus stellen dat de monetisatiegraad van de vergoedingen van dienstboden laag was. Wellicht schommelde het relatieve aandeel van deze component in functie van de waarde van de andere beloningsvormen. Een dienstbode die veel goederen in natura kreeg tijdens een periode van hoge voedselprijzen of veel voordelen kon bedingen voor de ouders, zal hoogstwaarschijnlijk een relatief laag loon ontvangen hebben. De verhouding tussen de verschillende componenten van de totale vergoeding was wellicht niet stabiel doorheen tijd en ruimte. Bij de lonen stelt men net als bij de vergoedingen een grote variatie vast. De hoogte van het loon werd bepaald door de leeftijd, ervaring/vaardigheden en geslacht van de dienstbode. De grote loonvariatie bij dienstboden wordt geïllustreerd door de resultaten van de loonenquête uit het begin van de achttiende eeuw in de kasselrij Veurne.⁴² Deze loonenquête werd georganiseerd tijdens een periode gekenmerkt door schaarste aan arbeidskrachten. De gevolgen van de voedselcrisis en militaire overlast op het einde van de zeventiende eeuw resulteerden in hoge sterftecijfers en emigratie. De overheid wilde nagaan of het nodig was in deze regio maximumlonen op te leggen. Uit de resultaten van de enquête blijkt dat lonen sterk konden verschillen. Bij de mannen schommelden de waarden tussen 0 en 256 pond parisis per jaar.⁴³ Gemiddeld verdiende een knecht 91 pond parisis, maar achter dit gemiddelde gaan aanzienlijke verschillen schuil. Voor de vrouwen gold hetzelfde, maar de variatie was minder uitgesproken. Naast de aanzienlijke verschillen tussen de dienstboden zijn er ook uitgesproken regionale verschillen te ontwaren in deze gegevens. In de polderdorpen, waar

38 RAG, *Oud archief Lembeke*, nr. 292: Handboek van een onbekende landbouwer (late 18de eeuw).

39 Dit was ook gebruikelijk op andere bedrijven. Zie bijvoorbeeld J. Van Kerschaver, 'Het dagboek van een heerboer', *Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas*, 50 (1939) 108.

40 Grootseminarie Brugge, *Archief van de Duinenabdij: rekeningen*, nr. 89: Rekeningboek van de hoeve Meunicken, 1735-1745.

41 Over het belang van deze transfers voor de ouders van dienstboden zie T. Lambrecht, 'Peasant labour strategies and the logic of family labour in the Southern Low Countries during the eighteenth century', in: S. Cavaciocchi (red.), *The economic role of the family in the European economy from the 13th to the 18th centuries* (Firenze 2009) 637-649.

42 Stadsarchief Veurne, *Oud Archief*, nr. 914.

43 Een dagloner verdiende tijdens deze periode ongeveer 24 schellingen parisis per dag. Een werkjaar van 280 dagen leverde een jaarloon op van 336 pond parisis (zonder voedsel).

20 ^{en} 1749 betaalt	36. 0. 0.
25 ^{en} dito betaalt nog	12. 0. 0.
2 ^{en} maart 1750 betaalt	4. 0. 0.
13 ^{en} april 1750 betaalt	6. 15. 0.
2 ^{en} mei 1750 betaalt in volcoming	30. 15. 0.
<hr/>	
Jaquies Verelst Boudier Wint van mei 1750 tot mei 1751 tot 103 ^{en} pass. anders is verhoogen en 7 ^{en} 1750 dus bedr	
	112. 15. 0.
20 ^{en} July 1750 daarop betaalt	12. 7. 0.
4 ^{en} august 1750 betaalt	4. 12. 0.
29 ^{en} dito nog	7. 3. 0.
5 ^{en} sept 1750 betaalt an melchior de Henx by syn ordre omd' La Roche een paar hooen	4. 0. 0.
hem betaalt an melchior de Henx omd' getrouwt te hebben sy in synen plaetse in de wijk Glondre	3. 0. 0.
	31. 20. 0.
24 ^{en} 7 ^{en} 1750 betaalt in volcoming tot als wanneer sy verhoogen is	11. 15. 0.
<hr/>	
Solijst parmentier paerde frucht stont van mei 1751 tot 9 ^{en} 1750 tot 11 ^{en} mei 1751 tot vier jaar groote 2 ^{en} mei 1751 betaalt in volcoming 4 ^{en} groote	
<hr/>	
Jan de Lijde voor Boudier Wint hem al d. B. tot 1 ^{en} mei 1752 tot 9 ^{en} 1750 1 ^{en} pass	
daarop by heeft ontlangge 9 ^{en} 7 ^{en} 1757	1. 15. 0.
hem by mij betaalt 17 ^{en} 2 ^{en} 1757	1. 8. 0.
hem een paar hooen gelidert door Stephannus de halle de halle	4. 0. 0.
hem door Leveijst van eenen post	1. 1. 0.
5 ^{en} sept 1758 solij door mij (juist)	1. 10. 0.
7 ^{en} dito door mij ordt	1. 10. 0.
27 ^{en} dito betaalt	17. 10. 0.
4 ^{en} mei 1758 betaalt in volcoming	28. 17. 0.
	19. 7. 0.

Jaarlonen van dienstboden in de kasselrij Veurne, 1701 (£ parisis).				
loon	mannen		vrouwen	
	N	%	N	%
0-14	5	0.8	14	3
15-29	22	3.32	67	14.8
30-44	52	7.85	137	30.3
45-59	67	10.12	103	22.8
60-74	108	16.31	113	25
75-89	62	9.37	14	3.1
90-104	94	14.2	4	0.9
105-119	38	5.7	0	0
120-134	132	19.9	0	0
135-164	65	9.8	0	0
> 165	17	2.6	0	0
totaal	662	100	452	100
gemiddelde	91		46	
mediaan	96		48	
maximum	256		96	
verhouding mannen/vrouwen		50.55 %		

de meeste grote landbouwbedrijven gevestigd waren, werden hogere lonen betaald dan in de meer zuidelijk gelegen dorpen.⁴⁴ Meiden verdienden gemiddeld ook aanzienlijk minder dan knechten. In deze regio bedroeg het gemiddeld loon van een vrouw slechts de helft van dat van haar mannelijke collega's. In deze bespreking van het remuneratiemodel van dienstboden werden de belangrijkste componenten slechts oppervlakkig toegelicht. Belangrijk is dat de specifieke vergoeding die dienstboden genoten financiële ruimte liet om geld opzij te plaatsen. Eenmaal voorzien van de nodige kledij kon in theorie een vrij aanzienlijk deel van het loon gespaard worden. De verwachtingen van tijdgenoten over het spaarpotentieel van dienstboden waren dus zeker niet uit de lucht gegrepen. In vergelijking met gehuwde plattelandsarbeiders met kinderen genoten ze dan ook een relatief hoge levensstandaard.⁴⁵

44 D. Dalle, *De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17de en de 18de eeuw* (Brussel 1963) 100-101.

45 R. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général* (Londen 1755) 46-47.

Het loon dat aan dienstboden werd uitbetaald, bedroeg slechts 25 tot 30 procent van de totale vergoeding.

Sparen en uitgeven

Volgens tijdgenoten konden dienstboden een aanzienlijk deel van hun loon opzij plaatsen voor later. Schattingen suggereren dat dienstboden met gemak jaarlijks de helft tot drie vierde van hun loon konden sparen.⁴⁶ De onderprefect van leper rapporteerde in 1802 dat de meeste dienstboden in zijn district geld konden opzij zetten om later een landbouwbedrijfje te starten.⁴⁷ Om te achterhalen hoeveel dienstboden spaarden, kan opnieuw gebruik gemaakt worden van de notities van hun werkgevers. De meeste grote boeren hielden tijdens de achttiende eeuw een primitieve boekhouding bij. De waarde van de gegevens die men aantreft in dergelijke boekhoudingen hangt nauw samen met de kwaliteit van de registratie. In de meeste gevallen werd enkel genoteerd hoeveel een dienstbode verdiende. Gillis Coucke uit Markegem echter noteerde met veel oog voor detail hoeveel zijn personeel verdiende, welke voorschotten

46 T. Lambrecht, 'Unmarried adolescents and filial assistance in eighteenth-century rural Flanders', in: G. Fertig (red.), *Social networks, political institutions, and rural societies* (Turnhout 2013) 9-10 (ter perse).

47 RAB, *Franse Hoofdbesturen*, nr. 1566.

op dit loon werden gegeven en meestal ook voor welke doeleinden deze werden gevraagd.⁴⁸ Op basis van dergelijke boekhoudingen is het mogelijk om na te gaan hoeveel dienstboden spaarden en welk deel van het loon werd uitgegeven. Om de spaarquote (het aandeel van het beschikbaar inkomen dat werd gespaard) te berekenen werd een vergelijking gemaakt tussen het loon en wat er op het einde van de diensttermijn werd uitbetaald. Petrus Callens bijvoorbeeld verdiende 34 pond parisis op het landbouwbedrijf van Jan-Baptiste Rohaert in 1757. Toen hij na een jaar dienst vertrok op 2 mei 1758 werd 19-3-0 pond parisis betaald door de werkgever. De rest van zijn loon werd op vier verschillende tijdstippen uitbetaald tussen 1 mei 1757 en 13 januari 1758.⁴⁹ In dit geval bedroeg de spaarquote van Petrus Callens 56,3 procent. Deze berekeningsmethode is zeker niet ideaal. Boekhoudingen lichten ons enkel in over het spaargedrag van een dienstbode bij een bepaalde werkgever. Over het spaartraject bij een vorige of volgende werkgever is er geen informatie. Idealiter beschikt men over bronnen die toelaten het spaargedrag in kaart te brengen vanaf het moment dat de adolescent de ouderlijke woning verliet tot aan het huwelijk. Dergelijke gedetailleerde bronnen zijn echter niet beschikbaar zodat we ons met een indirecte benadering van het spaargedrag van dienstboden moeten tevreden stellen.

Vooraleer het spaargedrag van dienstboden wordt geanalyseerd, worden de uitgaven van dienstboden nader belicht. Eigentijdse commentatoren verwijzen immers vaak naar hun spilzucht en exuberante levensstijl.⁵⁰ Op basis van de gedetailleerde rekeningen van negen knechten en tien meiden op het landbouwbedrijf Ter Hoyen in Markegem kan het bestedingspatroon van dienstponeel worden gereconstrueerd.⁵¹

Bestedingspatroon van vrouwelijke en mannelijke dienstboden in Markegem, 1758-1777.

	Vrouwen	Mannen
Kledij	84,0 %	50,5 %
Geld	9,9 %	38,4 %
Voeding	0,2 %	0,03 %
Luxegoederen	0,1 %	1,3 %
Genotsmiddelen	0,0 %	0,8 %
Medische kosten	0,5 %	0,07 %
Varia	1,6 %	2,6 %
Onbepaald	3,7 %	6,0 %

Zowel bij de knechten als de meiden waren de meeste uitgaven bestemd voor de aankoop van textiel en kledij. Hoewel de meeste dienstboden op dit bedrijf werkkledij ontvingen, volstond dit blijkbaar niet om aan hun noden te voldoen. In sommige gevallen kochten ze tweedehandskledij van de werkgever of op veilingen van nalatenschappen van overledenen.⁵² Bij de mannen lag het relatieve aandeel van kledijaankopen lager, maar rekening houdend met hun hogere loon zal er nominaal niet veel verschil geweest zijn tussen beide seksen. Een opvallend verschil tussen mannen en vrouwen manifesteert zich met betrekking tot de kleine geldbedragen waarvan de definitieve bestemming niet werd gespecificeerd. Hoogstwaarschijnlijk werden met deze voorschotten vrijetijdsactiviteiten gefinancierd.⁵³ De uitgaven voor voedsel waren zoals men kan verwachten beperkt. Het betrof aankopen van duurdere voedingsproducten die niet door de werkgever werden bekostigd (tarwebrood) en aankopen bestemd voor de ouders. Onder de noemer luxegoederen werden de kleine gouden en zilveren objecten ondergebracht (zoals gespen, oorkingen, ringen en kruisjes). Bij de mannen werden hierin ook de zijden halsdoeken begrepen.

48 Lambrecht, *Een grote hoeve*, 159-163.

49 RAK, *Schepenbankregisters (2de reeks)*, nr. 537: Handboek van Jan-Baptiste Rohaert, 1748-1763.

50 Achttiende-eeuwse teksten over het frivole uitgavenpatroon van dienstboden zijn zeer talrijk. Voor specifieke teksten die handelen over de plattelandsbevolking en het dienstponeel zie *Discours op een gedicht opgedraegen aen sijne hoogweerdigheyd den bishop van Gent. Tweeden rencontre van eenen boer op de chicane en op de hedendaeghsche mode* (Gent 1779) 5-6; C.J. Bonne, *Gedicht op de hedendaegse mode* (Gent [c. 1780]) 4-5. Zie ook J. Styles, 'Involuntary consumers? Servants and their clothes in eighteenth-century England', *Textile history*, 33 (2002) 9-10.

51 T. Lambrecht, 'Het bestedingspatroon van het agrarisch dienstponeel tijdens de 18de eeuw', in: W. Devoldere (red.), *Vriendenboek Valère Aricx* (Roeselare 2000) 155-160.

52 Over dit tweedehandscircuit op het platteland zie R. Vermoesen en I. Van Damme, 'Second-hand consumption as a way of life: public auctions in the surroundings of Alost (late 18th century)', *Continuity and change*, 24 (2009) 275-305.

53 Lambrecht, 'Slave', 38-39.

Het belang van deze objecten in het totale uitgavenpatroon was beperkt. Genotsproducten, zoals bijvoorbeeld tabak, werden enkel door de knechten aangekocht. Onder de categorie varia werden de meer eenmalige aankopen van koffers of ander opbergmeubilair ondergebracht. De beschikbare gegevens over het consumptiepatroon van dienstboden tonen aan dat ze zeker geen ascetisch bestaan leidden. Met het loon dat ze verdienden, kochten ze consumptiegoederen die op dat moment in trek waren.⁵⁴ Bij mannen vallen bijvoorbeeld de zilveren gespen en zijden halsdoeken op (zie ook de inventaris van de roerende goederen van een dienstbode in de kadertekst). Net zoals bij de vergoedingen in natura is een duidelijk verschil merkbaar tussen mannen en vrouwen. Opnieuw stellen we vast dat vrouwen een groter deel van hun loon spendeerden aan kledij en textiel. Hoewel de meeste dienstboden een deel van hun loon uitgaven, bleek er echter nog financiële ruimte om te sparen. Op basis van de arbeidscontracten geregistreerd in vier boekhoudingen uit de achttiende eeuw was het mogelijk om 85 spaarquoten te berekenen.⁵⁵

De gegevens in onderstaande tabel tonen duidelijk aan dat de grote meerderheid van de dienstboden in staat was om te sparen. Slechts één mannelijke dienstbode slaagde er niet in enig loon over te houden. Bij de vrouwen ligt het aantal niet-spaarders iets hoger. Ruim één op de zes vrouwen hield na een jaar dienst niets over. De verschillen tussen de dienstboden waren aanzienlijk. Sommigen slaagden er in hun volledige loon te sparen; anderen moesten na hun vertrek nog een deel van hun consumptieschulden afbetalen. Net zoals bij lonen gaan achter de gemiddelde spaarquotes aanzienlijke verschillen schuil. De hoogte van het nominale loon verklaart alvast de verschillen tussen de dienstboden niet.⁵⁷ Men zou kunnen stellen dat het spaartraject van dienstboden individueel gekleurd was. Een lage of hoge spaarquote werd niet enkel bepaald door de consumptie van dienstboden. Eveneens kon de mate waarin ouders een deel van het loon opeisten, leiden tot een lagere spaarquote.⁵⁸ Van een gestandaardiseerd spaartraject was dus wellicht geen sprake, alhoewel men zou kunnen vermoeden dat dienstboden kort voor het huwelijk meer spaarden.

Spaarquote van landelijk dienstponeel in Vlaanderen, 1717-1799. ⁵⁶		
	Mannen (n = 57)	Vrouwen (n = 28)
< 0 %	1	6
0 – 24 %	23	5
25 – 49 %	10	5
50 – 74 %	11	5
75 – 100 %	12	7
Gemiddelde spaarquote	40,1 %	29,6 %

Naast de verschillen tussen de dienstboden onderling, vallen ook de verschillen tussen knechten en meiden op. De gemiddelde spaarquote van vrouwelijke dienstboden lag een kwart lager in vergelijking met hun mannelijke tegenhangers. Zowel relatief als nominaal spaarden vrouwen op het eerste zicht minder dan mannen. Bij nader toezien blijkt dit evenwel niet te kloppen. Bij de interpretatie van deze genderverschillen dient men rekening te houden met de aanzienlijke verschillen in het loon. Vrouwen kregen voor hun arbeid een beduidend lager loon dan mannen. In Vlaanderen verdiende een meid slechts 50 tot 60 procent van het loon van een dienstknecht. Wanneer deze verschillen in rekening worden gebracht dan komen we tot een omgekeerde vaststelling: vrouwen spaarden meer dan mannen als we de lagere lonen in rekening brengen. Dit was ook het oordeel van de Italiaanse econoom en politicus Giovanni Arrivabene. Tijdens zijn ballingschap in België startte hij op vraag van

54 Vergelijk met R. Casier, *Materiële cultuur in het achttiende-eeuwse Brugse Vrije. Constanten en veranderingen in levensstijl* (Onuitgegeven verhandeling VUB 1991), vol. 2, 77.

55 Naast de arbeidscontracten uit de handboeken van Gillis Coucke werd gebruik gemaakt van boekhoudingen en rekeningen bewaard in RAB, *Proosdij Hertsberge*, nr. 23; RAK, *Aanwinsten*, nr. 7334, RAK, *Schepenbankregisters (2de reeks)*, nr. 537; RAG, *Algemeen Familiefonds*, nr. 2314.

56 Lambrecht, 'Unmarried adolescents', 13.

57 Het resultaat van een rangcorrelatietest tussen het nominale loon en de relatieve spaarquote wijst niet op een significant positief of negatief verband.

58 Over deze problematiek zie T. Lambrecht, 'English individualism and continental altruism? Servants, remittances and family welfare in eighteenth-century rural Europe', *European Review of Economic History*, 17 (2013) ter perse.

de Engelse overheid een onderzoek naar de levensomstandigheden van kleine boeren en arbeiders. Toen hij beschreef hoe huishoudens werden gevormd in Gaasbeek, onderstreepte hij dat vrouwelijke dienstboden meer spaarden dan mannen.⁵⁹

Het beeld van spaarzame meid wordt nog versterkt als we ook het specifieke consumptie- en beloningspatroon van vrouwelijke dienstboden in rekening brengen. In tegenstelling tot mannen spendeerden vrouwen een groter deel van hun loon aan duurzame consumptiegoederen en textiel in het bijzonder. Ook de verschillen inzake betalingen in natura wijzen op een grotere vraag naar textiel door vrouwelijk dienstpersoneel. Deze uitgaven voor textiel kunnen wellicht ook beschouwd worden als een alternatieve vorm van sparen. Door kledij en textiel aan te kopen, bouwden vrouwelijke dienstboden een voorraad noodzakelijke goederen op. Het is wellicht geen toeval dat Hennequin textiel en kledij identificeerde als een materiële voorwaarde om te kunnen trouwen.⁶⁰ Het textiel verzameld door vrouwen voorzag niet alleen in de kledij en huishoudelijke noden na het huwelijk, maar werd waarschijnlijk ook gerecycleerd. Onderzoek naar de levensomstandigheden van Engelse plattelandsarbeiders toont immers aan dat kledij en textiel verzameld tijdens het dienstbodeschap na het huwelijk werd gerecycleerd of verwerkt tot kledij voor zuigelingen en kinderen.⁶¹ Dit geldt ook voor de juwelen die door dienstboden werden gekocht. Het was een eenvoudige manier om een deel van de spaarcenten op een duurzame manier te investeren. Consumptie en sparen sloten elkaar met andere woorden niet uit.

Om dit onderdeel over sparen af te sluiten moeten nog de praktische problemen van het sparen aangekaart worden. In een samenleving zonder spaarbanken of financiële instrumenten waarin de kleine spaargelden konden geïnvesteerd worden zagen dienstboden zich verplicht om hun spaarcenten en roerende goederen dicht bij zich te houden. De meeste dienstboden beschikten over een of meerdere koffers waarin hun volledige roerend bezit stak. In de buurt van Nieuwpoort mochten werkgevers zowel tijdens als op het einde van de dienstperiode de koffer of opbergmeubelen van hun personeel onderzoeken.⁶² De exploitant van een hoeve te Sinaai droeg in 1748 een *'koefferken met kleederen en lijnwaet'* over aan de wettige erfgenamen van knecht Pieter Waelkens.⁶³ Koffers waren met voorsprong de meest frequent aangekochte meubelen door dienstboden op het bedrijf van Gillis Coucke in Markegem. Ook in andere boekhoudingen treft men de aankoop van koffers aan door dienstpersoneel. De inhoud van deze koffers kon aanzienlijk zijn. In de koffer van Jan-Baptist Moens, een knecht overleden te Lede in 1771, trof men geldstukken aan ter waarde van circa 660 gulden!⁶⁴ Sommige dienstboden gaven om veiligheidsredenen hun geld in bewaring bij hun werkgever. Bij haar indiensttreding in 1760 gaf Rosa Vandecasteele *'twee croonstucken en ses oortjes'* ter waarde van 1-2-0 pond Vlaams in bewaring aan Gillis Coucke.⁶⁵ In de meeste rekeningen van dienstboden zijn er geen sporen te vinden van financiële beleggingen. Een uitzondering op deze regel was Florentina de Wever uit Oordegem. In 1783 gebruikte ze een deel van het loon dat ze had opgespaard om een overheidsobligatie te kopen.⁶⁶ Voor de meeste dienstboden stond sparen echter gelijk aan het oppotten van geld en kledij in klein opbergmeubilair.

Naast de eigen spaargelden konden jonge koppels soms rekenen op de steun van hun ouders. Bij kleine boeren was de waarde van deze geschenken beperkt en omvatte dit vooral goedkope *'boeren huysraet'* zoals spinnewielen, zoutlades en houten stoelen.⁶⁷ Maar de meeste dienstboden waren vooral aangewezen op zichzelf. Het dienstbodeschap financierde op een directe manier het

59 G. Arrivabene, *Sur la condition des laboureurs et des ouvriers belges et sur quelques mesures pour l'améliorer* (Brussel 1845) 56: *'en proportion du salaire qu'elles reçoivent, elles font plus d'épargnes que les garçons.'* Dit onderzoek werd reeds uitgevoerd in 1833, maar pas in 1845 in België uitgegeven.

60 Hennequin, *Nieuwjaergiften*, 335.

61 D. Davies, *The case of labourers in husbandry stated and considered* (Bath 1795) 15, 28, 137, 141, 143 en 175.

62 *Costumen ende usantien der stede ende port van Nieuport* (Gent 1774) 212 (artikel 24). In de ordonnantie worden naast koffers ook 'besloten kisten' en 'sluytmanden' opgesomd als opbergmeubilair van dienstboden.

63 RAG, *Archief van de abdij van Boudelo*, nr. 1655.

64 J. De Brouwer, *Geschiedenis van Lede* (Lede 1963) 240.

65 Private collectie van de auteur, *Handboek Gillis Coucke*, deel 1, 218. Dit bedrag komt overeen met ongeveer 10-12 daglonen van een plattelandsarbeider.

66 RAG, *Algemeen Familiefonds*, nr. 6722: Handboek van J.F. de Naeyer, griffierklerk (18de eeuw).

67 F. Van Laecke, *Tractaet van den inbrinck in de sterf-huyzen* (Brugge 1759) 219.

opstarten van een nieuw huishouden. Het is wellicht geen toeval dat Petrus Bottijn op het einde van zijn tewerkstelling bij Jan-Baptist Rohaert een kast aankocht.⁶⁸ Bij Thérèse Monseur is het verband met een nakend huwelijk zeer evident. Zij kocht met haar laatste dienstloon niet alleen een bed, maar ook 'vijf ellen lijnwaert tot het maecken van een bruijgoms hemde.'⁶⁹

68 RAB, *Schepenbankregisters* (2de reeks), nr. 537.

69 Bovyn, 'Het handboek', 56.

70 Rijksarchief Brugge, *Processen Brugse Vrije*, nr. 7757.

71 Hij gaf deze pot in bewaring bij zijn werkgever, maar die weigerde de goudstukken terug te geven. Het leidde tot een proces. Zie RAB, *Processen Brugse Vrije*, nr. 2724.

Lijst van de bezittingen van Pieter Fynant, dienstknecht overleden te Uitkerke op 6 november 1745 (£ of ponden Vlaams).⁷⁰

een laecken cleet, een laecken serge cleet, ses hemden, twee hemdrocken, caussen, schoen, een sleghte casacke, blaauwe brouck, een samose brouck, dry halsdoucken, eenen hoet ende een kiste	8-19-8 £
een paer silver schoen gispn, een paer causebant gispn en een paer riemgispn	2-2-0 £
dienstheure	2-10-8 £

Besluit

Op 27 mei 1730 vond Joannes Vandenberghe, een knecht op het landbouwbedrijf van Anthonie Carpentier te Beerst, een pot met '47 goude pennijnghe van merckelycke groote' in de stal.⁷¹ Voor de meeste dienstboden waren dergelijke toevalstreffers niet weggelegd en was de omvang van hun spreekwoordelijke spaarpot het resultaat van jaren hard werk en spaarzaam omspringen met het loon dat ze kregen. Dienstboden waren een van de weinige sociale groepen op het platteland die een aanzienlijk deel van hun loon konden sparen. Dit was hoofdzakelijk te danken aan de manier waarop ze werden vergoed. Het grootste deel van hun loon werd immers betaald in natura. Vanuit dit opzicht was de monetisatie van hun loon relatief laag. In vergelijking met andere arbeiders was het aandeel contant geld van het loon wel redelijk hoog. In een samenleving gedomineerd door krediet en wederzijdse gemonetariseerde ruil slaagden dienstboden er toch in een deel van de schaarse betaalmunten in hun bezit te krijgen. Om praktische overwegingen werd een deel van hun loon echter ook in natura gespaard. Sparen als dienstbode was veel meer dan het verzamelen en oppotten van gouden, zilveren en koperen munten. Opvallend hierbij is dat meiden duidelijk andere keuzes maakten dan knechten in zowel de intensiteit als de manier waarop werd gespaard. De spaarcapaciteit van dienstboden was in elk geval uitzonderlijk. In de sociale klasse van de kleine boeren en arbeiders waren dergelijke spaarquoten slechts voor weinigen weggelegd.

Beredeneerde bibliografie

De demografische kenmerken van het dienstpersoneel op het einde van de achttiende eeuw komen aan bod in de studies van L. Jaspers en C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime* (Gent, 1985) en C. Gyssels en L. Van der Straeten, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen (1796-1815)* (Gent, 1986). De auteurs schenken aandacht aan de regionale verschillen, leeftijdsstructuur en geslachtsverhoudingen. Een studie die specifiek handelt over lonen en sparen bij dienstboden is V. Delahaye, 'T is altijd beter wat te lang vertoeft, als wat te vroeg begonst. Het voorhuwelijks sparen van dienstboden binnen het Brugse Vrije in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006) 54-77. De rijkdom van boekhoudingen van boeren als bron voor de studie van levensomstandigheden van dienstboden op het platteland wordt geïllustreerd in T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw* (Gent, 2002) en T. Lambrecht, 'Slave to the wage? Het dienstpersoneel op het platteland in Vlaanderen (16de-18de eeuw)', *Oost-Vlaamse zanten*, 71 (2001) 32-48. De publicaties van wijlen Chris Vandenbroeke over de sociaal-economische geschiedenis van het Vlaamse platteland bevatten veel informatie over prijzen, lonen, voeding en de levensstandaard. Zijn belangrijkste studies hieromtrent werden gebundeld in I. Devos en T. Lambrecht (red.), *Bevolking, voeding en levensstandaard in het verleden. Verzamelde studies van Prof. dr. Chris Vandenbroeke* (Gent, 2004). Het werk van A. Kussmaul, *Servants in husbandry in early modern England* (Cambridge, 1981) is een modelstudie over plattelandsdienstboden.

Op zoek naar dienstboden in lokaal bronnenmateriaal

Tal van bronnen bevatten informatie die het mogelijk maken om meer te weten te komen over dienstboden op lokaal niveau. Bevolkingstellingen, zowel van kerkelijke (status animarum) als burgerlijke oorsprong bevatten soms de namen, leeftijd en geboorteplaats van dienstpersoneel. Van knechten en meiden zijn er weinig staten van goed bewaard. Toch zijn deze bronnen interessant voor de studie van het dienstpersoneel. In de staten van goed van werknemers worden achterstallige lonen vermeld en kan in sommige gevallen ook de slaapplek van de dienstboden achterhaald worden. Juridische bronnen bieden eveneens heel wat mogelijkheden. In het lokale gewoonterecht werden in vele gevallen bepalingen opgenomen over dienstpersoneel die handelen over mobiliteit en contractuele verplichtingen. Processen gevoerd voor lokale schepenbanken bevatten een schat aan informatie over de levensomstandigheden van het dienstpersoneel en hun verhouding met de werkgever. Wat er van een dienstbode en werkgever werd verwacht, kan achterhaald worden in de vele moraliserende publicaties van geestelijken. Preekboeken uit de zeventiende en achttiende eeuw besteedden doorgaans veel aandacht aan de wederzijdse plichten van dienstboden en hun meesters en identificeren ook een aantal conflictvelden tussen beide partijen. Boekhoudingen of memorieboeken van boeren laten toe om na te gaan hoeveel dienstboden verdienden, spaarden en uitgaven. Dit type bron is eerder zeldzaam, maar sommige archiefcollecties (openbaar en privaat) bevatten een aantal interessante en gedetailleerde exemplaren. Een algemeen overzicht van de meest courante bronnenreeksen voor de reconstructie van de sociaaleconomische geschiedenis van het platteland tijdens de vroegmoderne periode, met verwijzingen naar voorbeeldstudies, is te vinden in T. Lambrecht, 'Sociaal-economische geschiedenis van het platteland (16de-18de eeuw): methodologische en bibliografische wegwijzer', in: J. Art en M. Boone (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw* (Gent, 2004) 133-154.

Biografie

Thijs Lambrecht (°1977) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde in 2007 tot doctor in de geschiedenis met een proefschrift over de rol van krediet in de Vlaamse plattelandssamenleving tijdens de achttiende eeuw. Zijn interesse gaat uit naar de sociale en economische geschiedenis van de vroegmoderne periode. Momenteel werkt hij als archivaris bij het Rijksarchief Brugge (Thijs.Lambrecht@arch.be).